

Verzet: oefenen in tijden van vrijheid en democratie

Wat betekende verzet tegen het nationaalsocialisme precies en wat kunnen we er nu nog van leren? Wie zich buigt over de vraag wie er in verzet kwamen, en in welke context, ziet al direct hoe divers deze groepen waren, zeker als we het op Europees niveau bekijken. Hoe onderscheid te maken tussen al die mensen en groeperingen? En welke lessen moeten we nu aan onze kinderen doorgeven?

Door Ismee Tames

Die ene, ultieme verzetsstrijder die ons overal en te allen tijde als voorbeeld kan dienen zullen we nooit vinden. We kunnen beter kiezen voor een andere invalshoek. Want misschien is het veel belangrijker om te reflecteren op ons eigen gedrag en wat er in de samenleving gebeurt. Cruciaal is te beseffen dat het gebruik van de term verzet eigenlijk alleen ergens op slaat wanneer er sprake is van onderdrukking en grote machtsongelijkheid tussen staat en burgers. Zoals in een dictatuur waarin verzet tegen de doelen en ambities van de staat al snel een kwestie van leven en dood is. In een democratische rechtsstaat moeten

we spreken van protest. Waar in een dictatuur verzet je leven op het spel kan zetten, is protest binnen een democratie een normaal en noodzakelijk onderdeel van het proces van meningsvorming. Niet meer en niet minder.

Willen we echt iets over verzet weten, hou dan dus in gedachten dat machtsongelijkheid en (extreem) geweld daarin de centrale begrippen zijn. Macht en geweld doen iets met mensen. Het trekt mensen aan en het maakt hen bang. Mensen worden berekenend en richten zich op risico's: als ik dit of dat doe, heeft het dan negatieve consequenties voor me? Waar begint verzet? Bij de afweging: kijk

Foto Chris van Houts

Ismee Tames

Ismee Tames (1976) is als senior onderzoeker verbonden aan het NIOD en is sinds juli 2015 bijzonder hoogleraar *Stichting 1940-1945: Geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging* aan de Universiteit Utrecht. Het doel van de leerstoel is om de herinnering levend te houden aan zowel verzet, vervolging en geweld tegen burgers in de jaren 1940-1945 als aan de wijze waarop Stichting 1940-1945 invulling heeft gegeven aan de 'ereschuld' en bijzondere solidariteit.

ik weg of stap ik er op af? De cruciale vraag is dan: wat zorgt er voor dat mensen zich niet zo maar door (potentiële) risico's laten afschrikken?

Alledaagse afwegingen

Als we het er als Europese samenleving over eens zijn dat we in vrijheid, gelijkheid en democratie willen leven, moeten we stilstaan bij de vraag hoe we kunnen voorkomen dat macht zich ophoopt, rechten van zwakkeren onder druk komen te staan, en angst en benepenheid de samenleving verlammen. Een dictatuur ontstaat niet van de ene op de andere dag. Hitlers machtsovername op 30 januari 1933 was natuurlijk een cruciale stap in de ontwikkeling van de nationaalsocialistische dictatuur, maar wel een die volgde op vele stappen daarvoor en waarop nog vele stappen zouden volgen. De Duitse samenleving, en de bereidheid van mensen om met Hitler mee te doen, was in 1930 totaal anders dan in 1933 of in 1936. De tragedie

Waar begint verzet?

Bij de afweging: kijk ik weg of stap ik er op af?

is dat de overgrote meerderheid van de mensen in de eerste jaren van het Derde Rijk leerde weggijken van het onrecht dat medeburgers werd aangedaan. Dat konden zij aan zichzelf verkopen door het verhaal over te nemen dat dit geen medeburgers meer waren maar 'vijanden van het volk', of het nu communisten waren, Joden of welke groepering dan ook.

Dagelijkse en alledaagse afwegingen waren: zeg ik de Joodse burens nog gedag of doe ik alsof ik hen niet zie? Nodig ik mijn socialistische neef nog uit voor mijn verjaardag of wil ik die dag geen 'politiek-gedoe'? Zal ik toch maar gewoon lid worden van de partij, anders kost het me m'n carrière? Of omgekeerd: nu mijn Joodse collega is ontslagen, breng ik hem in contact met mijn familie in Amerika – misschien kunnen zij hem aan een baan helpen. Ik stuur mijn kinderen níet naar de *Hitlerjugend* ook al worden zij daardoor buitenbeentjes op school en worden we raar aangekeken.

Kortom, hoe gevoelig waren mensen voor het nationaalsocialistische idee over fundamenteel verschillende, elkaar vijandige groepen en over wie bij welke groep hoorde? Wie meeding in het idee dat er zoiets was als een Duitse volksgemeenschap waar Joden en 'hun politieke handlangers' zoals communisten en socialisten niet bij hoorden, kon gemakkelijk tot de slotsom komen dat hij met 'hun' toch niets te maken had. Wie je niet tot je eigen morele

Bron: Ye Jinghan via Unsplash.com

gemeenschap rekent, hoef je niet op dezelfde manier te behandelen als mensen voor wie dat niet geldt. Ja toch..? Zij zijn tenslotte uit op jouw ongeluk! Ze verdienen dus gewoon een harde aanpak.

De cruciale vraag is: wat zorgt er voor dat mensen zich niet door risico's laten afschrikken?

Groepsidentiteit

Ideeën over groepsidentiteiten en de bereidheid een groot deel van de eigen identiteit te verbinden met een door de staat gepropageerde groepsidentiteit maakt het dus gemakkelijker om al snel weg te kijken. Wie in 1933 al wegkeek, zal in 1938 niet snel meer in verzet gekomen zijn. Omgekeerd: wie in 1933 al begon te oefenen in het vasthouden aan of ontwikkelen van andere dan de door de machthebbers voorgeschotelde groepsidentiteiten, oefende zich in weerstand bieden en autonomie behouden.

Hoe dat werkt met groepsidentiteiten blijkt uit het verhaal van de Duits-Joodse Willy Bornstein, die eind jaren '30 naar de VS wist uit te wijken. Zijn dochter had een winkel die belaagd werd door jongemannen die haar en de klanten intimideerden. Bornstein beschreef echter ook dat de politie op dat moment nog niet goed raad wist met de situatie. Ze grepen niet in en boden dus geen bescherming. Maar ze gingen ook niet mee in de

intimidatie en toen Bornstein en zijn vader hun medailles uit de Eerste Wereldoorlog lieten zien, toonden ze respect voor deze mannen. De boycot van Joodse winkels in april 1933 dwong de bevolking te reageren op geweld en intimidatie van Joodse medeburgers. Zo kort na Hitlers machtsovername riep deze boycot uiteenlopende reacties op. Lang niet iedereen deed eraan mee. Soms om pragmatische redenen, omdat men geen zin had boodschappen opeens ergens anders te moeten doen. Anderen waren principiëler en wilden hun Joodse medeburgers steunen. Velen waren echter voorzichtig, hielden zich op de vlakte en keken de kat uit de boom. Sommigen, vooral jongemannen, deden juist graag mee aan de boycot en het intimideren van Joodse winkeliers als ook degenen die toch bij hen kochten. Ideeën over groepsidentiteiten en wie bij welke groep hoorde waren nog in beweging. Dit, zo schreef Bornstein, zou in de jaren daarna veranderen.

Eerdere ervaringen

Voor wie ligt het nu voor hand om mee te gaan met een nieuw dominant verhaal over 'wij' en 'zij', en voor wie niet? Zijn alleen mensen met hoge morele principes hier tegen bestand? Of mensen die gewoon altijd tegendraads zijn? Verzet is een neutraal begrip: het zegt niets over waar iemand zich tegen verzet en waarom. Het is ook onmogelijk om precies te kunnen vastpinnen wat de motieven of beweegredenen zijn van iemand om

Bron: Elijah Hiett, via Unsplash.com

in verzet te komen. Hier spelen zoveel factoren in mee dat het niet te ontrafelen is – op het moment zelf niet, en achteraf al helemaal niet. Wat we wel hebben, zijn de verhalen die mensen elkaar en zichzelf vertellen over waarom ze iets doen of laten. Ook hebben we, voor een deel, zicht op wat mensen daadwerkelijk doen of gedaan hebben. Op basis hiervan kunnen we nooit de ‘echte motieven’ vaststellen, maar wel inzicht krijgen in wat mensen bijvoorbeeld zelf aangeven als belangrijke overtuigingen of invloedrijke eerdere ervaringen. Dit kan ons veel leren over wie ‘beschikbaar’ is om gemobiliseerd te worden voor verzet tegen een dictatoriaal regime. Of iemand te mobiliseren is, heeft namelijk te maken met eerdere overtuigingen en ervaringen: heeft iemand al een half leven in de communistische partij achter de rug met daarin een hecht netwerk van steun en zingeving dan is het voor deze persoon minder voor de hand liggend om bij de NSDAP te gaan dan voor iemand die in zijn jeugd al naar de *Hitlerjugend* was gestuurd. Naast zingeving spelen ook puur praktische zaken: heb je kennis en vaardigheden die het nieuwe regime hogelijk waardeert? Zo ja, dan is het moeilijker om weerstand te bieden aan nieuwe carrièreperspectieven (of alleen maar een baan die eindelijk brood op de plank brengt), dan wanneer jouw vaardigheden en ervaringen in het nieuwe regime juist niets meer waard zijn.

Verzet speelt zich af in een context van machtsverschillen en geweld

Inspanning en bewustzijn

Verzet speelt zich af in een context van grote machtsverschillen en geweld. Hoeven wij in Europa er dus niets mee? Jawel, want we hebben gezien hoe autoritaire en dictatoriale regimes niet van de ene op de andere dag hun macht vestigen. Het zijn de dagelijkse en alledaagse afwegingen die we allemaal maken die ons een bepaalde kant op doen drijven: trek ik me hier wat van aan, of kijk ik de andere kant op? Het antwoord op die vraag hangt af van wie jij denkt te zijn, bij welke groep jij denkt te horen en of je die andere persoon als ‘een van ons’ ziet, of als een ‘ander’ waar je niets mee te maken hebt, of die je zelfs als ‘bedreiging’ ziet waardoor hij het ook gewoon verdient te worden aangepakt.

Het antwoord hangt ook af van eerdere ervaringen en overtuigingen: heb je altijd al weggekeken, dan doe je dat de volgende keer waarschijnlijk ook. Of omgekeerd: heb je een duidelijk beeld van hoe volgens jou een rechtvaardige samenleving er uit ziet en wat voor gedrag daar bij hoort, dan heb je een leidraad om te handelen. Je kunt terugvalen op concrete ervaringen en praktijken. Je hebt als het ware een gereedschapskist waaruit je kunt putten.

Tot slot hangt het antwoord af van hoe jij en je omgeving omgaan met de kloof tussen je waarden en overtuigingen, en je daadwerkelijk gedrag. Ben je wel echt de sociaal voelende persoon die je denkt te zijn als je een hele beperkte opvatting hebt van wie er bij ‘jouw groep’ hoort? Wanneer is voor jou de maat vol? En welke mogelijkheden heb je dan? Sta je dan helemaal alleen of heb je altijd mensen om je heen gehouden bij wie je terecht kunt?

Wat kunnen wij dus leren van verzet, of het nu tijdens de Tweede Wereldoorlog was of op andere momenten, in Nederland of op andere plekken? Wees je bewust van je dagelijkse en alledaagse afwegingen: wie laat je nu al links liggen omdat hij of zij toch niet bij ‘jouw’ groep hoort? Welke vaardigheden en contacten heb je om als het de verkeerde kant op gaat niet al meteen hulpeloos met lege handen te staan? Wie in verzet wil kunnen komen als het nodig is, moet oefenen in tijden van vrijheid en democratie. Dan zijn er nauwelijks risico’s en vergt het alleen maar een beetje inspanning en bewustzijn.

Illustraties: coll. Ismee Tames/NIOD

Dit artikel is gebaseerd op een longread naar aanleiding van een workshop bij het NIOD. De volledige tekst is te vinden op: www.niod.nl/nl/longreadinactie